

אקדמיה

● ידעון האקדמיה ללשון העברית • כסלו תשע"א

מן הנעשה באקדמיה

וליו"ר הקרן ד"ר אלכס קאן (Alex Kan) וכן לד"ר אמיל שרייבר (Emile Schrijver) ולד"ר חמדה ברייהודה על עזרתם הרבה.

שיפוץ בית האקדמיה

בית האקדמיה בגבעת רם הוקם לפני חמישים ואחת שנים, ועתה ייעשה בו שיפוץ יסודי. על פי תכנית הפיתוח יחודשו ויטופלו מערכותיו ותשתיותיו של המבנה והן יותאמו, ככל האפשר, לעבודת האקדמיה ולצרכיה היום. המבנה המשופר יאפשר לעובדי האקדמיה ולבאים בשעריה ליהנות מתנאים נוחים והולמים יותר.

מכירה מיוחדת של ספרי האקדמיה

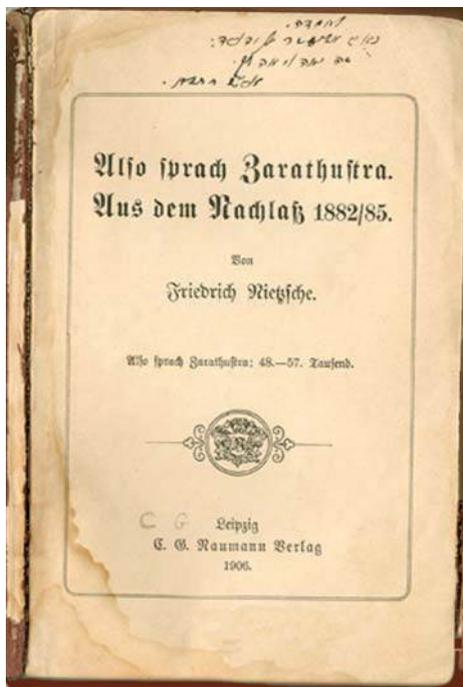
בשל השיפוצים בבית האקדמיה ובשל ספירת המלאי נמכרים פרסומי האקדמיה בהוזלה ניכרת. רשימת הספרים המוזלים מתפרסמת באתר האקדמיה במרשתת בלשונית "חדשות". פרטים גם במזכירות האקדמיה בטלפון 02-6493512.

תשע"א – שנת העברית במערכת החינוך

המזכירות המדעית מפרסמת בכל שבוע ושבוע באתר האקדמיה במרשתת איגרת לתלמיד ובה מילת השבוע. האיגרת מיועדת למורים ולתלמידים המעוניינים להעשיר את ידיעותיהם בעברית, והיא תומכת ביעדים שהציב שר החינוך מר גדעון סער לחיזוק מעמד העברית במערכת החינוך, ובכללם טיפוח הידע הלשוני והבלטת מקומה של העברית במורשת העברית, בתרבות ובחברה. פורסמו כבר יותר מעשר איגרות, ובהן דיון במילים **אתר**, **נוגה**, **פעם**, **שלוש**, **עולם** ונגזרותיהן. את האיגרות אפשר לקרוא באתר האקדמיה בקישור "מילת השבוע".

ספריית אליעזר ברייהודה

ספרייתו של אליעזר ברייהודה השמורה בבית האקדמיה מחזיקה כ-800 ספרים. בימים אלו הסתיימה עבודת השיקום והשימור של הספרים. העבודה נעשתה בעזרת התרומה של קרן לוי לאסן (Stichting Levi Lassen) מהולנד. האקדמיה מודה לקרן לוי לאסן

ספר מאת פרידריך ניטשה שהקדיש אליעזר ברייהודה לאשתו חמדה ואשר נמצא בספרייתו: "לחמדה. נאם אליעזר ברייהודה: זה נאה ויאה לך. אדי"ש [=אדר שני] תתליח".

מ"לשונונו לעם" ל"העברית"

לאחר יותר משישים וחמש שנים משנה "לשונונו לעם" את שמו ומעתה ייקרא "העברית". כתב העת ימשיך לשמש במה למחקרים שעניינם העברית (ובנות לווייתה) לכל צורותיה, סגנונותיה ותקופותיה.

עוד בגיליון

- "ומה עושים בפועל?" מאת תמר כץ
- למד לשונך – מילים בשימוש כללי
- "מוקשים וטרשים בשדה הנוסח" מאת עמנואל מסטיי

ימה עושים בפועל?

תמר כץ

בטור הלשון שלו (עיתון "הארץ", 10 במאי 1963) על ההגייה הזאת גם בלשון ימינו. הגייה זו מוכרת לנו ממסורות הלשון של יהודי צפון אפריקה (כגון מרוקו וג'רבה) ומן המסורת של יהודי תימן. במסורת תימן הביטויים **בפעל**, **בכוח** הם חלק מתופעה כללית של יידוע תיאורי הפועל הפותחים במילית יחס: **בפרוש**, **ביותר**, **בנדאי**, **למפרע** ועוד. לעומת זה במילונים אנו מוצאים דווקא את הניקוד **בפעל**. ניקוד זה מצוי כבר במילונים מתחילת המאה העשרים (כגון המילונים הגרמניים-עבריים של שולבוים 1904 ולזר-טורטשינר 1927), וכך נהגים גם מילונים עבריים חדשים יותר (כגון מילוני גור, אבר-שושן ומדן) ובכללם מילוני האקדמיה. במילוניו של בן-יהודה הצורה מנוקדת ניקוד חלקי בלבד (בפעל), ואין לדעת אם אך מקרה הוא או שמה נמנע המחבר בכוונה מהכרעה בין הצורות. סביר לומר שהצורה **בפעל** הבאה במילונים משקפת את ההגייה האשכנזית. אך מה עומד בבסיסה של צורה זו, החורגת מן ההגייה המקורית של הביטוי? כאמור מקורה של הצורה **בפעל** בספרות הפילוסופיה של ימי הביניים. ספרות זו, שלא כמו המקרא, המשנה, התלמוד והתפילה, נלמדה בעיקר בקריאה מן הכתב. מכיוון שבכתב הצורה **בפעל** יכולה לשקף את שתי ההגיות – **בפעל** וגם **בפעל** – לשתיהן היה לכאורה סיכוי שווה לצמוח בקרב עדות שלא היו בסביבה ערבית ולא הכירו את המונח הערבי המקורי. לדעתו של גושן-גוטשטיין אכן הייתה הבחירה בִּשְׂוּאָה מקרה בעלמא: "היו שענים קלטה את האותיות והניעה את אותיות השימוש בשווא [...] לכל היותר ניתן לומר כי יד המקריות שלטה כאן" (מי גושן-גוטשטיין, שם). ואולם אם נשווה את הצורה **בפעל** למילים אחרות הדומות לה בצורתן ובשימושן, ניווכח כי יותר ממקרה לפנינו. בניקוד הטברני למקרא תיאורי פועל שהם צירוף של מילית היחס **ב** ושם עצם אינם מיוזעים בדרך כלל: "לא **בְּחַיל** וְלא **בְּכַח**" (זכריה ד, ו), "וארשתיד לי **בְּצַדִּק** וּבְמִשְׁפַּט וּבְחֶסֶד

הביטוי **בפעל** מציין בלשונו דבר ממשי המתרחש במציאות. הוא רגיל בשימושו כתיאור פועל, והוא משמש בין השאר בצירופים כגון "מאסר בפועל", "מעסיק בפועל" ו"ראש הממשלה בפועל". רבים שואלים כיצד להגותו: **בפעל** (בפ"א רפה), **בפעל** (בפ"א דגושה) או **בפעל**. מקורו של ביטוי זה, כמו הביטוי ההפוך לו **בכוח**, בלשונם של התיבונים (בני משפחת אבן תבון, מתרגמים ידועים של ספרי חכמה ומוסר מערבית לעברית בימי הביניים). ראש המשפחה יהודה אבן תבון, בן המאה השתים-עשרה, נוקט את המונחים האלה בתרגומו לספר האמונות והדעות, לחובות הלבבות ולספר הכוזרי. בנו שמואל הולך בעקבותיו בתרגומו למורה הנבוכים לרמב"ם, והוא אף מביא את צמד המונחים ברשימת ביאורי המילים המצורפת לתרגום: "כל דבר שיש בו יכולת לעשות דבר אחד ייאמר עליו בשעה שאינו עושהו שהוא פועל הדבר הוא בכח [...] וכשהוא עושהו ייאמר עליו שהוא פועלו בפעל. כאדם היודע לכתוב, בשעה שאינו כותב ייקרא כותב בכח כלומר: שהוא בכחו לכתוב. ובשעה שהוא כותב ייקרא כותב בפעל" (פירוש המילות הזרות, בתוך: מורה הנבוכים, ירושלים תש"ו, עמ' 59).

כפי שכותב מ"צ קדרי בספרו "מירושת לשון ימי הביניים" (תל-אביב 1970, עמ' 14), הצמד **בכוח** ו**בפעל** מתרגם את המונחים הערביים בַּלְעוּדָה (באלקונה), בַּלְעוּל (באלפעל), שמקורם במשנתו הפילוסופית של אריסטו (בצורתם הלטינית: in actu, in potentia). גם בעברית החדשה יש ששני הביטויים משמשים זה לצד זה. וכך אומר אחד-העם לצעירים: "והמצב הזה [...] לא ישתנה אפילו כמלא נימא על ידי קריאותיכם הגדולות [...] יכולים אנו!" – כל זמן שיכלתכם אינה אלא **בכח** ולא **בפעל**" (אחד-העם, "על פרשת דרכים", ברלין תרס"ד, עמ' 20). מכיוון שהמונחים הערביים מיוזעים, מסתבר ביותר שגם מקביליהם העבריים נולדו ביידוע: **בפעל**, **בכוח**. על כן המליץ מי גושן-גוטשטיין

חדש בסדרה "אסופות ומבואות בלשון"

תורת ההגה והצורות של לשון המקרא / יהושע בלאו

לפנינו מהדורה חדשה, מעודכנת ומורחבת של הספר "תורת ההגה והצורות" מאת יהושע בלאו.

בספר פרקי מבוא על בלשנות, על השפות השמיות ועל תופעות בלשון, על העיצורים, התנועות, הדגשים וההטעמה של לשון המקרא; בתחום תורת הצורות נסקרים הכינויים, מערכת הפועל והשם. זה ספר יסוד להבנת תורת ההגה והצורות של לשון המקרא לפי הגישה ההיסטורית.

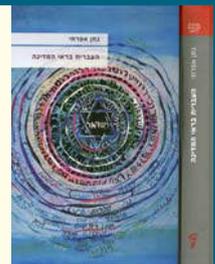
תכנון לשון בישראל / אילן אלדר

בספרו אלדר דן בפעולות לא-רשמיות של תכנון לשון שפעלו יחידים אשר ראו בעברית לשון לאומית, בהחלטות ובעקרונות הפעולה של המוסדות המרכזיים לתכנון הלשון בישראל. דיון נרחב מוקדש לדרכי התצורה של המינוח המקצועי שהאקדמיה ללשון העברית מחדשת או מאשרת.

העברית בראי המדינה / נתן אפרתי

בפרקי הספר נבחנת הלכה למעשה ההתפתחות ההיסטורית הערכית והאידיאולוגית של מעמד העברית בתקופת המדינה שבדרך: מאמצייהם של מנהיגים להציב את העברית כערך מרכזי בעיצוב דמותה התרבותית של המדינה; המאבק בהשפעת הלעז; מעמד הלשון הערבית בישראל לעומת מעמד הלשון העברית.

מילת היחס הייתה אמורה לבוא בשווא, אלא שחלה בהן הארכה פְּרִטוּנִית (הארכת התנועה שלפני ההברה המוטעמת). ואולם קשה להקיש מתופעה קדומה זו על דקדוק של צורות מאוחרות יותר. נעיר עוד כי בתיאורי הפועל המקראיים ש-ב היחס באה בהם לפני הברת הטעם – היא לעולם איננה קמוצה. על פי רוב, כפי שראינו, היא מנוקדת בשווא (בְּיוֹשֵׁר, בְּדַעַת, בְּפִתְעָה), ולעתים רחוקות יותר היא מנוקדת בפתח ואחריה בא דגש (בְּסִתְרָה, בְּלָאֵט ועוד). ב היחס קמוצה אך ורק לפני כינויים: בְּזָה, בְּהֵם, בְּכֶם וכדומה.⁴ בלאו⁵ כותב כי מהשוואה ללשונות שמיות אחרות נראה שמיליות היחס ב ו-ל היו שונות בצורתן היסודית: ל בתנועת a לעומת ב בתנועת i. לפיכך הארכה פרטונית לקמץ התרחשה רק ב-ל ולא ב-ב, והצורות בְּזָה, בְּזָאת וכיוצא בהן אינן אלא היקש מצורות כגון לָזָה ולְזָאת. אמור מעתה: לצורה בְּפַעַל אין קיום מצד הדקדוק – לא בכוח ולא בפועל.⁶

1. בְּאֵמֶנָה, בְּהִשְׁקָט, בְּבִטְחָה, בְּזָעַם, בְּשֵׂאֵט, בְּנִקְמָה, בְּיִשָּׁר, בְּחִזְקָה, בְּדִאָנָה, בְּגִאֲוָה, בְּגִזְלָה, בְּכַבֻּד, בְּשֵׂאוֹן, בְּתְרוּעָה, בְּנִגְיוֹת, בְּצִדְקָה, בְּרִנְנָה, בְּרִנְיָה, בְּחֶרְפָה, בְּחִמָּה, בְּעֶצֶב, בְּעֶצְבוֹן, בְּכַחַשׁ, בְּכַעַס, בְּרָשָׁע, בְּעֶבְרָה, בְּמַהֲרָה, בְּרַעַשׁ, בְּהִתְבָּא, בְּקֶצֶף, בְּמִישָׁרִים, בְּשִׁבוּעָה, בְּאֵלָה, בְּשִׁנְיָה, בְּשִׁכְלָה, בְּשִׁמְחָה, בְּשִׁנְיָה, בְּתִבְיֹנָה, בְּתִמְיִים, בְּתִתָּאִים, בְּתִתָּע, בְּזַעַף ועוד.
2. ראו ג' בירנבאום, "ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנקד כתב יד קאופמן", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 269-280.
3. כך גם בניקוד של כתב יד קאופמן למשנה. נראה שהניקוד של צורה זו השפיע על הניקוד של בת זוגה – בְּלִי (כגון באבות ד, ד: "כל המחלל שם שמים בְּסִתְרָה נפרעים ממנו בְּגִלּוּי").
4. כך גם בניקוד של כתב יד קאופמן למשנה, ראו א' מור, "אילו וְאֵילו – ניקוד המיליות ר', ב', כ", ל' במעמד פרה-טוני במשנה על פי כתב יד קאופמן", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 271-291. גם בתיאור הפועל בְּאָף, המשמש במקרא לצד הצורה השכיחה יותר בְּאָף, יש קמץ לפני הברה מוטעמת; אך מכיוון שזה המקרה היחיד של ב קמוצה נראה שאין מדובר בהארכה פרטונית אלא בצורה מיודעת.
5. י' בלאו, תורת ההגה והצורות של לשון המקרא, ירושלים תש"ע, עמ' 330.
6. אני מודה לד"ר אורי מלמד ולמדור המחשוב של האקדמיה על עזרתם.

וּבְרַחֲמִים" (הושע ב, כא), "בְּחִכְמָה וּבְדַעַת וּבְכִשְׁרוֹן" (קהלת ב, כא) ועוד ועוד.¹ גם בניקוד של כתב יד קאופמן, שבו יש נטייה ליידוע,² תיאורי הפועל הפותחים במילית היחס ב אינם מיודעים בדרך כלל: בְּאֵמֶת, בְּדַעַת, בְּטוֹבָה, בְּסִפְקָה, [נראה] בְּעִלְיָה (בפתח במקום בשווא בהשפעת החטף בעי"ן), בְּאוֹנֵס, בְּרִצְוֹן, בְּרִשְׁוֹת, [ירדן] בְּזַעַף, בְּזָכּוֹת. נראה אפוא שבהיעדר מסורת הגייה הבחירה בצורה הלא-מיודעת בְּפַעַל הייתה בחירה מתבקשת המתאימה לדרכה של העברית הקלסית. לפיכך נאה שימוש זה גם בעברית בת זמננו. גם הצורה בְּפַעַל, שנוצרה כאמור על פי המקור הערבי, איננה זרה לעברית הקלסית. בניקוד הטברני למקרא יש מעט תיאורי פועל הפותחים במילית היחס ב שניקודה פתח ואחריה דגש: בְּסִתְרָה,³ בְּלָאֵט (גם בְּלֵט), בְּשׂוּא, בְּנַעֲיִמִים. כמה תיאורי פועל הפותחים ב-ב – פעמים שמילית היחס באה בהם בשווא ופעמים שהיא באה בפתח ויש אחריה דגש: בְּצִדְקָה אבל פעם אחת בְּצִדְקָה (משלי כה, ה), בְּשִׁקָר וגם בְּשִׁקָר (הנביאים שבספר ירמיהו ניבאים בְּשִׁקָר או בְּשִׁקָר), בְּכּוֹחַ וגם בְּכּוֹחַ ("הרימי בְּכַחַךְ קולך מבשרת ירושלים", ישעיהו מ, ט), בְּטוֹב וגם בְּטוֹב, בְּחֶסֶד וגם בְּחֶסֶד ועוד. ברוב המקרים האלה הצורה בשווא שכיחה יותר, אך אין להתעלם מקיומה של מקבילתה בפתח ודגש. כדאי גם לשים לב שהצורות בפתח ודגש שכיחות בעיקר כאשר מילית היחס ב באה לפני הברת הטעם, ממש כמו בצורה בְּפַעַל. נראה אפוא שבלשון ימינו יש מקום לשתי ההגיות: בְּפַעַל או בְּפַעַל (וכן בְּכּוֹחַ או בְּכּוֹחַ). אשר להגייה בְּפַעַל – הגייה זו רווחת מאוד בציבור, ואולם היא אינה כשרה מצד הדקדוק: אם ה-ב נהגית בתנועת a סימן שצורה מיודעת לפנינו, ולכן צריך להגות את הפ"א כעיצור סותם מוכפל (בְּפַעַל). ייתכן שמקורה של ההגייה בְּפַעַל בהכלאת שתי הצורות התקניות או בתיקון יתר (מעין "מְכִינּוֹן" הנאמר לעתים בטעות). אפשר לכאורה לחשוב שהגייה זו איננה מייצגת פתח אלא קמץ – בְּפַעַל, ואולם הדבר אינו מסתבר. אמנם מצאנו במקרא תיאורי פועל שבהם מילת היחס מנוקדת בקמץ, כגון לְבַטַח, לְנִצַח, לְשִׁבְעָה. בצורות אלו

מן המילון ההיסטורי

מוקשים וטרשים בשדה הנוסח

עמנואל מסטי

מובן מאליו שגמרו הוא שיבוש של גרמו, כיוון שזו התשובה לשאלה "ומי גרם...". נוסף על כך נראה כי במילה לי (פעמיים בקטע) חל חילוף יו"ד-ו"ו וצריך להיות לו, שכן הכינוי מתייחס אל "המקום" (הקב"ה).¹ הקביעה כי הנוסח משובש איננה מסובכת אם ניכר לעין הדמיון שלו אל הנוסח המסתבר. מאידך גיסא, נוחות רבה מדי עם הקביעה הזו טומנת בחובה סכנה של החמצת עניין בעל משמעות, שהרי לא מן הנמנע ששתי צורות לשון דומות התקיימו במציאות! האקדמיה משלימה בימים אלו את התקנת קטעי הגניזה של התלמוד הירושלמי. קטעים אלו, שנמצאו בגניזת קהיר ובספריות באירופה, מגלים לעתים נוסח מעט שונה מן הנוסח הנפוץ של התלמוד הירושלמי – נוסח כ"י ליידן והדפוסים המבוססים עליו. לעתים (אך לא תמיד) מתברר כי נוסח כתבי היד מן הגניזה מקורי

כל המעיין ביצירה כתובה, בין חדשה ובין עתיקה, פוגש שיבושים כדבר שבשגרה. במיוחד אמורים הדברים בחיבור שהועתק במשך דורות בכתב יד. אין לך כתב יד שאין בו כמה שיבושים שמקורם בהעתקה. למשל החלפה של אות באות אחרת הדומה לה: החלפה של ד ב-ד, כ ב-ב, ו ב-י, ס ב-ם (מ"ם סופית), ה ב-ח וכן צירופי אותיות: עו ב-ש, נו ב-ט, ני ב-מ. לא פעם קנו שיבושים כאלה שביניהם בלשון; כך נוצר הביטוי אוצר בלום, שבמקורו הוא אוצר בלום (מאגר של מיני תבואה בלוסים, כלומר מעורבים), או שם התנא ניתאי הארכלי, שבמקורו היה מתאי (מת), וה"מ השתבשה ל-ני. העתקה משובשת יכולה להתבטא גם בהחלפה של סדר האותיות במילה. טול לדוגמה את הדרשה בספרי דברים פסקה ש"ל (מהדורת פינקלשטיין עמ' 380), אשר הותקנה במאגרי המילון ההיסטורי כך: "כשבכראו המקום לא בראו אלא במאמר ולא בשבועה. ומי גרם לי לישבע? מחוסרי אמנה הן גמרו לי לישבע!" –

המשך בעמוד 6

2. רְשׁוּשׁ או דְּשׁוּשׁ

יש כתיב יד, בעיקר ממגילות מדבר יהודה, שבהם האותיות יו"ד ווי"ו דומות כל כך עד שניתן להחשיבן סימן גרפי אחד. גם דל"ית ורי"ש נכתבות לעתים דומות כל כך, שהבחנה ביניהן אפשרית רק על פי ההקשר. אולם בעוד חילופי וי"ו ויו"ד משפיעים לרוב רק על גון צורתה של מילה (למשל **רגול** לעומת **רגיל**), להכרעה אם דל"ית או רי"ש לפנינו יש בהכרח השלכה לקסיקלית. לא דומה **מחוררים** ל**מחודדים**, ו**דגלים** שונה מ**דגלים**. בקטע שלפנינו, גם הוא מירושלמי פסחים, מופיעה רשימה של בעלי מלאכה. הראשונים ברשימה הם ה**חָרְמִים** (דייגים) של טבריה, אך ענייננו המרכזי מצוי בסוף הרשימה. כך נאמר שם (ד, א, ל ע"ד [מהדורת האקדמיה טור 517 שורות 27-29]):

כתב יד ליידי: "קיבלו עליהן חרמי טיבריה וגרוסי ציפורי דשושי עכו שלא לעשות מלאכה בחולו שלמועד. ניחא גרוסי צפורין דשושי עכו...
כתב היד מן הגניזה:⁸ קיבלו עליהם חרמי טיבריה ורשושי עכו וגרוסי ציפורין שלא לעשות מלאכה בחולו שלמועד. ניחה רשושי עכו וגרוסי ציפורין..."

באחד דשושי ובאחר רשושי, ולכל אחת משתי הנוסחות יש סיוע במקורות חז"ל. כנוסח כ"י ליידי, **דשושי**, מצאנו גם בבבלי מועד קטן יג ע"ב (**דשושי צפורי**, בכל כתיב היד והדפוסים). לעומת זאת כנוסח הגניזה, **רשושי**, מצאנו גם במשנה כ"י קאופמן: **וְהַרְשׁוּשׁוֹת** (מועד קטן ב, ה) ועוד.

כיצד להעריך את החילוף הזה? איזו גרסה נכונה, ואיזה ערך עלינו לרשום במילון העברית של חז"ל?

הגרסה **דשושי** נראית מאוששת. השורש דש"ש, הוא צורה משנית של השורש דו"ש, שמצוי במקרא הן כפועל (לְדוֹשׁ) והן כשם (דָּיֵשׁ), ועוד מאות פעמים בספרות חז"ל. בבבלי מועד קטן הנזכר מצוי ממנו גם פועל: "הן החמירו על עצמן שלא היו **דוששין** כל עיקר". השורש מצוי גם בסורית (אם כי בגון משמעות אחר), ואילו שם הפועל בסורית **דְּיֹשְׂא**, מן השורש דו"ש. לעומת זאת את הנוסח **רשוש** קשה יותר לשייך לפועל עברי מוכר במשמעות זו. לכאורה מתבקש לומר כי הנוסח **רשוש** בירושלמי ובמשנה הוא תוצאה של חילוף גרפי של האות דל"ית ברי"ש.

אולם מתברר כי **רשוש** עומדת גם היא בזכות עצמה. ז' באוגריתית פירושה 'להשמיד', ובמקרא מצאנו שתי הופעות של הפועל הזה: "רְשַׁשׁ" (ירמיהו ה, יז), ו"רְשַׁשְׁנִי" (מלאכי א, ד). נראה כי משמעו היסודי של הפועל איננו 'השמדה' סתם, אלא פעולה ספציפית יותר: ניפוץ ופירוק של דבר לרסיסים. גם בסורית הוא מצוי; נזכיר כאן הופעה אחת של הפועל בתרגום הסורי לדניאל ב, מ. זהו למעשה תרגום מארמית (מקראית) לארמית (סורית). לשון הפסוק שם: "כָּל קָבֵל דֵּי פְרִזְלָא מְהִדֵּק נְחָשׁל כְּלָא" [כאשר הברזל טוחן ומפורר הכולל], והתרגום: **ואיך דפרזלא ארש ומדק**. הפועל הראשון אָרַשׁ (**אַרַש**), בבניין אֶפְעַל הארמי, גזור מן השורש רש"ש והוא מחליף את הפועל חָשַׁל בפסוק המקורי, אשר משמעותו 'פירור' כדי גריגרים' ("חֶשְׁלָא" בארמית בבלי = גריגרים, בדרך כלל של שעורה). במילוני הסורית מובאות דוגמות נוספות ובהן המילה **מְרַשָּׂא** משורש זה, שפירושה 'מכתשי' או 'אבן השכב בריחיים'. הגרסה **רשוש** בירושלמי ובמשנה יכולה אפוא להיות קשורה לאותו שורש רש"ש במשמע 'כתישה' או 'פירור'. המסקנה היא ששתי הצורות, **רשוש** ו**דשוש**, עשויות להיות מקוריות.

לא רק בעברית דו"ש ורש"ש נאבקות זו בזו. במחקרו על התרגום הארמי לספר תהילים מביא ברק דן חילוף זהה ממש; בכ"י פריז 110 של התרגום מופיעים שלושת הפעלים האלה: **דוששתינון**,

יותר מנוסח כ"י ליידי. אך כמובן גם בו מצויים שיבושים שנפלו בהעתקה. כאן נקרית לפנינו הזדמנות טובה להכיר את הסכנה שבפתרון הקל-מדי של "שיבוש". שתי סוגיות שהתחדדו בעת התקנת קטע גניזה של הירושלמי למסכת פסחים, מוכיחות כי ההתקשות של חוקר למצוא פשר לגרסה הנראית שיבוש עשויה לגלות שיש דברים בגו.

1. כדינה וכנידה

בלשון חז"ל יש פועל המציין רתימת בהמה לעול, ובמיוחד לריחיים: **כָּדַן**. בהמה **מכודנת** היא בהמה שנרתמה למוט הריחיים והיא מסובבת והולכת, גורסת את החיטים. בירושלמי מסכת פסחים (ד, ג, דף לא ע"א [במהדורת האקדמיה טור 519 שורות 10, 15-16]) מדובר בסוס:

כתב יד ליידי: לכשיזקין הוא כודנו בריחיים... [לכשיזקין הוא כודנו בריחיים].
כתב היד מן הגניזה:² לכשיזקין כודנו לרחיין... [לכשיזקין הוא כודנו בריחיים].

השורש כד"ן, בסדר האותיות הזה, מופיע במקורות העבריים החל מן הספרות האמוראית של ארץ-ישראל; מלבד כ"י ליידי של הירושלמי (10 פעמים), הוא מופיע עוד במדרשים ויקרא רבה, פסיקתא דרב כהנא, קהלת רבה ואיכה רבה. השורש קיים גם בארמית במשמעות זהה. הן בסורית והן בעברית משמש הפועל גם במובן המטפורי: שעבד, הכניע, כגון "שפחות מכודנות" (ויקרא רבה טז, א, מהד' מרגליות, עמ' 344).

והנה בקטע הגניזה לירושלמי פסחים מצאנו את הפועל בשיכול אותיות: **כנד** (עיינו למעלה). האם שיבוש לפנינו? לא מן הנמנע שהסופר שהעתיק את קטע הירושלמי שלנו רשם את הפועל שלא כראוי, וקל לפטור את המקרה הזה כשיבוש בעלמא. ואולם ייתכן כי בצד שורש כד"ן היה שורש מקביל בשיכול אותיות – כנ"ד (הקרבה הפונטית שבין העיצורים **n** ו-**d** יכולה להיות ההסבר לכך).

פרופ' שאול ליברמן כבר נדרש לשאלה זו. בפירושו לירושלמי פסחים הוא מעיר על הנוסח שבגניזה וקובע: "ואין זה ט"ס [טעות סופר], כי כן היו כותבים מילה זו במצרים"; והוא מביא לכך ראיה ממדרש הגדול, שבכמה מקומות גורס את הפועל הזה בסדר האותיות כנ"ד.³

ייתכן כי עלה בידינו עתה למצוא עוד רמז לקיום השורש המשוכל, ולאו דווקא במצרים. המילה הארמית **פודניא** – שפירושה פרדה (אולי פרדה שמיועדת לעול ולא לרכיבה) ומצויה גם באכדית בצורה **kūdanu**, ואף נשאלה לערבית מן הארמית בצורה **كُوْدَن** (כְּנִדָן)⁴ – מופיעה בארמית הבבלית גם בצורה **פונדָא** (למשל בבא מציעא צז ע"א); צורה זו שורשה הוא כנ"ד.

אנו סבורים שאף צורה זו חדרה לערבית; במילון הערבי "לסאן אל-ערב", שחובר במאה השלוש-עשרה, מובא הערך **كندت** (**כנדת**) – בתי"ו רפה), ופירושו **الصلب** (אֶצְלָב), כלומר 'קשה עורף, עקשן'.⁵ התי"ו הרפה שבמילה זו עשויה להעיד כי גם זו גלגול של הצורה הארמית **כונדנא** הנזכרת, שכן כך נשמעה לדוברי הערבית תי"ו הנקבה במילים ארמיות אחדות אשר חדרו לשפתם.⁶ ניתן לשער כי כשם שבעברית הדימוי של הכנעת בהמה עקשנית תחת העול הוליד את הביטוי "קשה עורף" במובן 'אדם עיקש, מרדן, המקבל מרות אך בקושי', כך אירע גם במילה **כונדנא** והיא הושאלה לערבית במובן זה.⁷ הרי זו עדות נוספת לקיומו של השורש במשמע זה ובסדר האותיות **כנד**, במרחב השמי בראשית ימי הביניים.

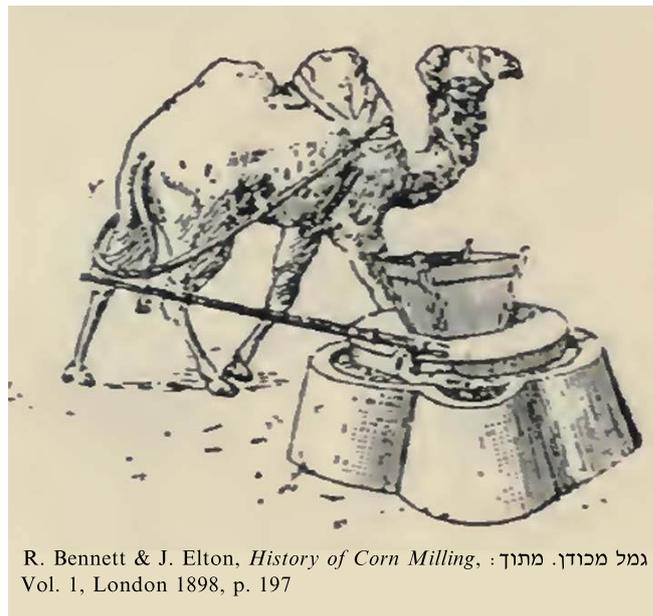
אם כן נראה שמעתיק הירושלמי בקטע שלפנינו עשה עבודה נאמנה, וכי הפועל **כנד** כפי שהעתיק אותו היה קיים במציאות לצד **כדן**. במקרה זה נחליט כי הנוסח **כונדו** שווה ערך לנוסח **כודנו** ואין להעדיף נוסח אחד על פני האחר.

קדומה למדי. אולם כאן אפשר להכריע שהנוסח הנכון הוא "רומה" ברי"ש, וכי הנוסח "דומה" התגלגל ממנו.¹⁰ וכשם שבלשון חז"ל נדרשת זהירות בקביעה שחל שיבוש, כך בוודאי נדרשת זהירות בחקר המקרא. דוגמה מאלפת לכך נמצאת גם היא ברשימת הערים שבספר יהושע, הפעם בתיאור נחלת שמעון. ביהושע יט, ו נזכרת העיר **שְׂרוֹחַן** בשמה זה פעם יחידה במקרא: "ובית לְבָאוֹת וְשְׂרוֹחַן ערים שלש עשרה וחצריהן". מתרגמי המקרא ליוונית (מן המאות הראשונות לפנה"ס), מתרגמים "ושרוחן" – kai hoi agroi, שיש להבינו מעין "וחצריהן" (כמו בהמשך הפסוק כאן, ובעוד הרבה רשימות בספר יהושע) או "ומגרשיהן" (נוסח נפוץ ברשימות הערים שביהושע פרק כא). פירוש המשפט לפי השבועים: '[הערים הנזכרות] ושטחי החקלאות שלהן'. נקל לשער מה אירע כאן; השבועים קראו את המילה **ושדותן**, כלומר דל"ת נתחלפה ברי"ש ותי"ו בחי"ת. אך מה היה כיוון החילוף? איזה נוסח הוא המשובש ומה הוא הנוסח המקורי? המונה את שרוחן בערים המפורטות בפסוקים ב-ו ימצא שמספרן 14, ולא 13 כפי שמסכם הכתוב. האפשרות שאין זהו שמה של עיר נוספת נראית אם כן מפתה מאוד! ואולם בכמה תעודות מצריות מוזכרת העיר *Šrhn* בנגב המערבי; כך במצבה שזמנה המאה השש-עשרה לפנה"ס, עת צר על העיר פרעה יעחמס הראשון במלחמתו נגד החיקסוסים, וכך במצבה מ-925 לפנה"ס, שבה מופיעה העיר בין הערים שכבש פרעה שישק בארץ ישראל ובעבר הירדן. כיוון שכך חוזרת הגרסה "וְשְׂרוֹחַן" וזוכה בתוקף מחדש.

לסיכום, בשתי הדוגמות מן הירושלמי ראינו כי חילופים המצויים בכתבי היד בשיעור רב – שיכול אותיות במילה וחילופי דל"ת ורי"ש – אינם בהכרח תוצאת רשלנותו של סופר. אלא מסתבר כי בשדה הסמנטי של עיבוד החיטה היו לפעולות הגריסה גרסות שונות: כנד לצד כך, ורשוש לצד דשוש; העלינו כי יש יסוד מוצק לקיומה של כל אחת מן החלופות במציאות הלשונית, ואין לפטור אף אחת מהן כשיבוש או להעדיף בבירור גרסה אחת על פני חברתה.

7. לדעתנו ההשאלה הזאת (יכול לעול' ← 'מרדן) עומדת גם ברקעה של המילה היחידאית *كُوْد* (פְּנוּד) בקוראן (סורה 100 "השועטים", פסוק 6), שהמילונאים הערביים בימי הביניים פירשוה על פי ההקשר 'פגוי טובה' או 'קשה עורף'. הלקסיקוגרף הערבי אבן סידה, בן המאה העשירית, חש בזרותה: הוא מעיר כי איננו מכיר את המילה מן הערבית הקלסית שקודם לקוראן, וכן שמבחינה תחבירית אין היא מתקשרת בטבעיות אל סביבתה (דבריו מובאים ב"לסאן אל-ערבי"). המבוכה בשאלת מקורה ופירושה של מילה זו קיבלה לאחרונה ביטוי חדש: חוקר ערבית הציע כי יש לפרשה כשיבוש של "קְבֻד" וכי זו עצמה שאולה מן העברית. הוא מתבסס במידה מרובה על כך שלא מצא לה מקבילות: "Arabic appears to be the only Semitic language in which the root k.n.d exists; it is not found in Geez, Epigraphic South Arabian, Syriac, Aramaic, Hebrew, Phoenician, Ugaritic, or Akkadian" (Munther Younes, "Ungrateful or Honorable: A Re-examination of the Word Kanūd in Qur'ān" [al-'adīyat], *Arabica* 56 [2009], pp. 274-285). בהצטרף כל הממצאים שהבאנו לעיל, ניתן לומר שקביעה זו איננה נכונה. הרחבה בנושא זה תבוא במקום אחר.
8. שרידי הירושלמי (לעיל הערה 5), עמ' 111.
9. ברק דן, התרגום הארמי לתהלים: תיאור מורפולוגי, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2008, עמ' 71 והעי' 322; עמ' 158 והעי' 913.
10. ראו מאמרו של יואל אליצור, "עיר בספר יהושע ותחומי ממלכתו של יאשיהו תלויים בקוצו של דלת", בתוך: מי בראש (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 615-620.

דושישית, ידושש (בהתאמה: תהלים יח, מג [תרגום וְאֶשְׁחָקֶם]; קח, י [תוספת של המתרגם]; קח, יד [תרגום וְיָבוֹס (צְרִינֹו)] – ואילו כ"י ברסלאו גורס באותם המקומות: **רוששתינו, רוששית, ירושש**.⁹ גם כאן קשה לקבוע איזה נוסח השתלשל מחברו, שכן שתי הצורות תיתכנה.

גמל מכוון. מתוך: R. Bennett & J. Elton, *History of Corn Milling*, Vol. 1, London 1898, p. 197

חילופים בין דל"ת לרי"ש אירעו גם בנוסח המקרא. לדוגמה, בין התנ"כים יש הבדל ברשימת הערים ביהושע טו, נב: יש תנ"כים שגורסים "אַרְבַּב וְרֹמָה וְאֶשְׁעָן" (כמו מהדורת התנ"ך של הרב מרדכי ברויאר, בהוצאת מוסד הרב קוק), ויש תנ"כים הגורסים כאן "וְרֹמָה" (כמו תנ"ך קורן). לחילוף זה יש עדויות כבר בתקופה

- * סייעו בידי בבירור נושאים שונים ברשימה הזאת: פרופ' אברהם טל, פרופ' סיימון הופקינס, פרופ' מנחם קיסטר, פרופ' אורי רובין, ד"ר אורי מלמד ומר חן אריאל. הדברים משקפים את דעתי בלבד.
1. אמנם קיימת גם אפשרות אחרת, והיא שהשאלה והתשובה לקוחות מנוסחה אחרת של הדרשה שבה הקב"ה עצמו כביכול הדובר.
2. ראו לוי גינצבורג, שרידי הירושלמי, ניו-יורק תרס"ט, עמ' 114.
3. שאול ליברמן, הירושלמי כפשוטו,³ ניו-יורק וירושלים תשס"ח, עמ' 438. כדאי לעיין גם במאמרו "ריחים והמכודנין להם", באסופת מאמריו מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 383-390.
4. על היותה שאולה מארמית כתב פרנקל: Sigmund Fraenkel, *Die Aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886, s. 109.
5. אגב יוער כי הביטוי "קשה עורף" עצמו (כגון שמות לב, ט) תורגם בתנ"ך בערבית באופן מילולי לגמרי: *صَلَبَ الرِّقَبَةِ [قَلْبَهُ]* = קשה בעורפו (תנ"ך מתורגם ערבית של Smith & Van-Dyke). למעשה כך נהגו כל תרגומי התנ"ך הקלסיים – אונקלוס: קְשִׁי קָדְל; תרגום השבעים: *Stiffnecked*; הוולגטה: *durae cervicis*; באנגלית: *Stiffnecked* (בתחילה בתרגום האנגלי של טינדייל לאוונגליון, ולאחר מכן בתרגום King James Version), ובגרמנית: *Halsstarrig* (בתרגום של לותר) – כולם בבואה מזויקת של הביטוי העברי.
6. למשל, בערבית נוצרית של ארץ ישראל ידועות המילים *طليتا* (טליתא) – 'נערה', *برششا* (ברשתא) – 'בן השעה' (אבראהים בסל, יסודות עבריים וארמיים בערבית הדבורה בפי הנוצרים בא"י ובערבית הכתובה בקהילות הנוצריות בא"י סוריה והלבנון, דיסרטציה, אוניברסיטת חיפה 2004, עמ' XIX, 273).

הטכנולוגיה המתיימרת להחליף את הנר באור החשמל. הוא טוען שאין בו נשמה ואין בו קדושה. אבל אף על פי שהוא נוקט מילים זרות כמו **וולט וואט** - ובנוסף מוקדם אף נוקב בשם החברה

הגרמנית **א.א.ג.**⁵ - אין הוא מרחיק עד המילה **אלקטרי**, והמילה **חשמל** רגילה בפיו. סוף דבריו של ר' זונדלה הם למעשה פרודיה על המשמעות החדשה, הנוטלת מן המילה **חשמל** כל קדושה, עד כדי כך שאף על פי שמקורה קדוש היא עומדת בסתירה לשימושי קודש כמו תוארי רבנים וגאונים.

סוגיית הלשון לעולם סבוכה ורגישה היא ובייחוד בתקופות של שינוי ועימות, מאחר שאין היא מביעה בלבד אלא גם קובעת תודעה ומשפיעה על עמדות. ובפרפרזה לפתגם ידוע אפשר לומר: בעל הלשון הוא בעל האון.

"דורות הראשונים", סיפורו של חיים הזו (1898-1973), ראה אור תחילה בקובץ הסיפורים "ריחיים שבורים" בשנת תש"ב, ונודע בסעודות וברשימות המאכלים עתירות השמות והתיאורים שבו.

הסיפור העסיק חוקרים רבים. יזהר סמילנסקי הפליא לתאר את לשונו,¹ דן מירון דן באידיליה הנפרשת בו וגילה את סדקיה² ושמואל ורסס סקר את גלגולי מוטיב "האורח הנווד" המגולם בסיפור בדמות "בעל המחבר".³ ואלה הם רק קצות דרכיו.

הקטע המובא לרגל חג האורים נלקח מאחד מן המונולוגים של ר' זונדלה, גביר העיירה, שפיו אינו פוסק מגריסה, והוא מועתק כאן כגרסתו האחרונה. בקטע קובל ר' זונדלה על המצאת נורת החשמל, והחטרונות שהוא מונה באורה הם שבחי הנר במובלע.

המילה **חשמל**, שמקורה

"איני אוהב, תבוא מארה עליו, החשמל הזה! לא, איני אוהב! כמו זר הוא נחשב לי, כגוף בלא נשמה או כנשמה בלא גוף. כל רוח אין בקרבן. רוח חיים אין בו. לא הוא דולק, אלא מאיר, לא מקדיח מבפנים ולא מעלה להבים מבחוץ ולא משמיע קול. סתם מאיר כגולם, ואורו שוה, לא חסר ולא יתר, בלא להבה וניצוץ. זהו, יודעים אתם, נובלות אור, אור מת וצונן, ישן-נושן, שלאחר ככלות הכל. [...] מה יעשה אדם מישראל לאור החשמל הזה? - יתפלל תפילה בהתלהבות ובדבקות והתפשטות הגשמיית? יעשה תשובה גדולה? יסגף עצמו? ישב בתענית? יערוך תיקון חצות? חה-חה... נו-נו! לא יעשה ולא כלום. [...] כשאדם מקשט, יודעים אתם, תארים ברב וגאון בישראל הוא מקשט ואומר: הרב המאור הגדול, בוצינא קדישא, נר ישראל... שמא: הרב החשמל הגדול, וולט קדישא, שלוש מאות ואט או ששת אלפים ושש מאות ואט! [...] יפה תלמוד-תורה לאור הנר! הנר כוית ונפשי כלפיד, שלהבת אש..."

חיים הזו, "דורות הראשונים", ריחיים שבורים, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 39-41

1. יזהר סמילנסקי, "תזמורו של הטקסט בסיפורי הזו", חיים הזו: האיש ויצירתו, בעריכת ד' לאור, ירושלים תשמ"ד, עמ' 35-50.
2. ד' מירון, חיים הזו, מרחביה 1959, עמ' 27-41.
3. ש' ורסס, "מחבר יהודי בגלגוליו: עיון ב'דורות הראשונים' לחיים הזו", ממנדלי עד הזו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 365-372.
4. "הארון הזה והנרות עלעקטרי אשר בתוכו נדב ר' שלום ב"ר חיים דוד גערשאויג. שנת תש"כ-1960".
5. AEG = *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft*, החברה הגרמנית אשר ייצרה ברלין נורות חשמל החל מסוף המאה התשע-עשרה.

ב"מעשה מרכבה" בספר יחזקאל, עמדה מראשית שימושה המודרני במוקד הוויכוחים על חילון לשון הקודש, ובכמה חוגים חרדיים משמעותה החדשה אינה מקובלת גם בימינו אלה. הקדמה הטכנולוגית התקבלה בברכה בבית הכנסת בברדיצ'ב כפי שנסקף מן הכתובת בתמונה הסמוכה, אך לא התמורה בלשון שבאה בעקבותיה - והנורות שבשלט נותרו "נרות עלעקטרי".⁴ היפוכו של דבר בלשון הזו. הזו מעמיד הן את הטכנולוגיה הן את הלשון בהקשרן ההיסטורי: ר' זונדלה מתקשה לקבל את הקדמה

ברכה דלמצקי-פישלר

העורך: עמנואל מסיי • סדר והפקה: אורית טפרברג

האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה העברית בגבעת רם, ירושלים 91904 • טלפון: 02-6493555, פקס: 02-5617065

דואר אלקטרוני: acad6u@vms.huji.ac.il • במרשתת: http://hebrew-academy.huji.ac.il